

УДК 811.161.2'373.611:81'373.612
DOI: 10.24919/2522-4557.2017.40.116994

Оксана КОНОВАЛОВА
orcid.org/0000-0002-2626-267X

ДЕВЕРБАТИВИ З СУФІКСАМИ -К(А), -НК(А), -ІВК(А), -АЧК(А) В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ ІВАНА ФРАНКА

У статті на матеріалі поетичних, прозових і драматичних творів досліджено словотвірний, семантичний та стилістичний потенціали лексем із суфіксами -к(а), -нк(а), -івк(а), -ачк(а), що мають опредметнене значення дії/процесу і стану; систематизовано похідні субстантиви на основі співвідношення твірних та похідних основ і лексичної семантики в художньому мовленні письменника; описано основні семантичні групи цих похідних; виявлено морфонологічні зміни в їхній словотвірній структурі.

Ключові слова: *девербатив, семантичні відношення, морфонологічні перетворення, стилістичний потенціал.*

Оксана КОНОВАЛОВА

ДЕВЕРБАТИВЫ С СУФФИКСАМИ -К(А), -НК(А), - ИВК(А), -АЧК(А) В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ ИВАНА ФРАНКО

В статье на материале поэтических, прозаических и драматических произведений исследованы словообразовательный, семантический и стилистический потенциалы лексем с суффиксами -к(а), -нк(а), -овк(а), -ачк(а), имеющими опредмеченное значение действия/процесса и состояния; систематизированы производные субстантивы на основе соотношения производящих и производных основ и лексической семантики в художественной речи писателя; описаны основные семантические группы этих производных; установлены морфонологические изменения в их словообразовательной структуре.

Ключевые слова: *девербатив, словообразовательный аффикс, морфонологические преобразования, стилистический потенциал.*

Постановка проблеми. Вагомим чинником поповнення лексику літературної мови є поетична, загалом письменницька діяльність. «Здається, мова се щось спільне нам усім, – писав І. Франко, – а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках виробляє собі свій жаргон, так і кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова» [7 ХХХІІІ, 276]. Творчість Франка – блискучий взірець динамічного опанування мови у

© Коновалова Оксана, 2017

всьому її семантико-граматичному та словотвірному розмаїтті. Останнім часом і в літературознавчих, і в лінгвостилістичних дослідженнях наголошено на необхідності вивчення як усієї поетичної системи І. Франка, так і окремих її аспектів [3, 103]. Аналіз віддієслівної лексики є невід'ємною частиною дослідження мови і стилю письменника та художнього тексту загалом. Завдяки особливостям свого походження і специфічному «механізму» творення девербативи становлять інтерес і для психолінгвістики, а цей напрям вельми актуальний у сучасному мовознавстві. Дослідження імен дії з абстрактним значенням дає можливість поглибити знання про семантичну структуру слів, удосконалити методіку компонентного семного аналізу. Питання словотворчості як засобу формування певного стилю, місце, роль та функції віддієслівних іменників у текстах різних жанрів і в поетичній системі окремих майстрів слова завжди перебували в центрі уваги науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему використання українських віддієслівних іменників (а в їхніх межах – девербативів зі значенням опредметненої дії, процесу, стану) у художньому мовленні розглянуто в низці ґрунтовних праць. Питання функціонування віддієслівних іменників із категоріальним значенням предметності в системі художнього дискурсу Франка частково торкнулися у спільній розвідці І. Ковалик, І. Ощипко, В. Грещук «Лексика поетичних творів Івана Франка», де проаналізовано специфіку використання діалектної лексики та її структуру [2]. Монографія Л. Полюги «Слово у поетичному тексті Івана Франка» [5] досліджує лінгвопоетичні та власне лексико-стилістичні особливості Франкових поезій. Стаття В. Грещука «Поетична творчість Івана Франка і розвиток лексики української мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.» висвітлює словниковий склад Франкових творів у структурно-семантичному аспекті [1]. Мовно-стилістичні особливості прозових творів Франка розкриває монографія І. Ціхоцького «Мова прози Івана Франка (стилістичні новації)» [8].

Актуальність нашої розвідки зумовлена відсутністю досліджень віддієслівних іменників словотвірного типу на -к(а), -нк(а), -івк(а), -ачк(а) з погляду структурних, лексико-семантичних і лінгвопоетичних характеристик у мові І. Франка.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розглянути функціонування девербативів як складників поетичного лексикону, розкрити їхню розмаїту семантичну наповненість, визначити міру експресивності та характер стилістичного забарвлення. Виокремлення із поетичних та прозових текстів письменника іменників віддієслівного походження, систематизація цих дериватів на основі співвідношення твірних та похідних основ і лексичної семантики, аналіз морфонологічно важливих ознак і морфонологічних змін основ та поєднаних з ними афіксальних морфем у процесі деривації, дослідження специфіки вживання дериватів різних функціонально-стилістичних груп у відповідних контекстах є основними **завданнями** дослідження.

Виклад основного матеріалу. Похідні з афіксами -к(а), -нк(а), -івк(а), -ачк(а) мають основне значення опредметненої дії й найчастіше такі абстракти творяться від усічених основ інфінітива доконаного і недоконаного видів, зокрема й від зворотних дієслів. Словотвір переважної більшості похідних супроводжується усіченням тематичних голосних основи -а-, -и-, -ува-, чергуванням приголосних (к//ч, х//ш) та голосних (о//і) фонем в основах: *балач-ка* ← *балак-а-ти*, *видерж-ка* ← *видерж-а-ти*, *випив-ка* ← *випив-а-ти*, *вар-ка* ← *вар-и-ти*, *дав-ка* ← *дав-и-ти*, *забав-ка* ← *забав-и-ти*, *заміш-ка* ← *заміш-а-тися*, *лай-ка* ← *лај-а-ти*, *огляд-ка* ← *огляд-а-тися*, *приповід-ка* ← *приповід-а-ти*, *поговір-ка* ← *поговор-и-ти*, *приказ-ка* ← *приказ-ува-ти*, *сутиц-ка* ← *стик-а-тися*, *свар-ка* ← *свар-и-тися*, *супереч-ка* ← *супереч-и-ти*, *спереч-ка* ← *спереч-а-тися*, *спит-ка* ← *спит-а-ти*, *усміш-ка* ← *усміх-а-тися*.

Афікс -івк(а) / (-овк(а)) бере участь у творенні абстрактних іменників від дієслів із суфіксом -ува-: *голод-овка* ← *голод-ува-ти*, *мандр-івка* ← *мандр-ува-ти*.

Суфіксальний морф -нк(а) виступає після основ з тематичним голосним -а-(-я-): *мовча-нка* ← *мовча-ти*, *обіця-нка* ← *обіця-ти*, *прогуля-нка* ← *прогуля-тися*.

Словотвірний формант -ачк(а) сполучається з усіченими інфінітивними основами: *др-ачка* ← *дра-ти*.

У межах розгляданих похідних виділяється кілька лексико-словотвірних типів:

1. Іменники на позначення стосунків між людьми: *сварка*, *бійка*, *лайка*, *суперечка*, *сперечка*, *давка*.

2. Назви на позначення переміщення, пересування: *мандрівка*, *поїздка*, *прогулянка*.

3. Іменники – назви професійної сфери: *варка*.

4. Іменники на позначення комунікативної діяльності людей: *балачка*, *говірка*, *мовчанка*, *приказка*, *приповідка*, *поговірка*, *обіцянка*.

5. Іменники – назви психічного чи фізичного стану: *голодовка*, *замішка*.

6. Іменники – назви намірів, учинків, особливостей поведінки: *оглядка*, *ожиданка*.

Позначаючи тривалу, розгорнуту в часі дію чи перебування в певному стані, похідні з суфіксом -к(а) конкурують з утвореннями на -нн(я), (-енн(я), -інн(я)), яким поступаються продуктивністю, пор.: «Незважаючи на досить активне використання широковживаного в російській мові і перенесеного на ґрунт української мови словотвірного типу віддієслівних іменників із суфіксом -к-, останнім часом спостерігаємо тенденцію до відновлення чи повернення органічних для української мови словотвірних типів, які з різних причин стали обмеженими в науковому вжитку» [4, 216].

На заваді розвитку словотвірного типу девербативних іменників зі значенням опредметненої дії став і факт помітного занепаду дієслівної ознаки в таких похідних. Так, у субстантива-полісеманта *поговірка* в одному зі значень реалізується сема предметності 'образний вислів; приказка': «*Лиси в руськім*

народі й донині жива / Про них **поговірка** зовсім не нова: / «Погибли, як обри» [7 VI, 19]; «**І поговірка** не пуста, / Що вложена в його уста: / «Італія як єсть ціла / На плечах в Рим мене внесла» [7 VI, 368]. Серед нечисленних абстрактних девербативів із власне предметним значенням знаходимо у текстах однозначні іменники *приказка* і *приповідка*. У СУМі лексема *приповідка* в одному зі своїх значень збігається за значенням із лексемою *приказка*, тобто це «поширений у мові влучний, часто римований вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю повчального змісту». У Франка: «Нанявся – продався» – каже **приповідка**...» [7 XVIII, 241]; «Недарма говорить **приповідка**: «три дні не їж, а весело дивися!» [7 XVIII, 242]; «Змалку вони наслухались стільки разів **приказки** «Згода дім будує, Незгода руйнує», що рішили запросити Згоду, щоб і їх дім збудувала» [7 XVIII, 231]; «Адже знаєш, що каже **приказка**: «З сильнішим не борися, а радше покорися» [7 XX, 129]. Припускаємо, що іменник *приказка* може мотивуватися дієсловом як недоконаного, так і доконаного виду: «ПРИКАЗУВАТИ, ую, уеш, недок., ПРИКАЗА́ТИ, аж́у, а́жеш, док. 1. Казати яку-небудь приказку, слова якоїсь пісні відповідно до ситуації, події» [6 VIII, 632]. Щодо *приповідки*, то за значенням іменник тотожний швидше діалектному дієслову доконаного виду *приповісті*.

Уплетення в поетичну канву абстрактних іменників на позначення стосунків, комунікації, переміщення, психічного стану чи назв виробничо-професійної сфери з різною стилістичною метою є одним з актуальних стилетворчих засобів. Девербативи-абстракти підпорядковані індивідуально-авторському задуму, вони семантично, символічно, асоціативно місткі. Найширше, звичайно, в мові творів Франка вживаються нейтральні в стилістичному відношенні слова. Основною функцією іменника є номінація, однак абстраговані назви у віршах майстра слова виконують дещо іншу роль. Їхня емотивна функція тісно пов'язана з естетичним вираженням думки і часто вони несуть стилістичне навантаження. У багатьох словах експресивно-емоційний елемент зазвичай мало помітний, але саме він є потенційною базою для численних експресивних слововживань в узуальному та індивідуальному мовленні, а найпаче – у поетичному. Експресивний елемент слова може виразно виступати при виникненні похідних значень.

Яскравим виявом стилістичної виразності слова **сварка** може бути його вживання разом з емоційно насиченими словами, що разом беруть участь у розкритті зображуваного. Стилістична фігура – ампліфікація дериватів (які належать до одного або до різних словотвірних типів) – стає змістом всього художнього вислову: «Тут **сварка, бійка, крик і брязк!**» [7 XIII, 316]; «День в день гармидер, стук, розпуста, твалт і **сварка**, / І батька голодом морила кухо-варка» [7 I, 213].

Іван Франко демонструє різноманітні взірці стилістичного використання девербативів. Та найчастіше – образного. Зафіксовано вживання не лише синонімів, а й варіантів, скажімо: *сперечка* – *суперечка*, *ожиданка* – *дожиданка*, *мандрівка* – *вандрівка*.

Роль стилістичного компонента особливо помітна за встановлення синонімічних зв'язків, де стильова характеристика може бути єдиною диференційною ознакою двох слів. Крім цього, емоційно-експресивний ефект найчастіше досягається за рахунок градації односпрямованих одиниць, що різняться ступенем виявлення ознаки; спостережено й випадки взаємного уточнення, коли кожен із контекстуальних синонімів деталізує інший: «*Враз здалося їй, що дві / Земнії суші, Азія й друга, / Обі в жіночих постатях, за-через неї / У суперечку й сварку завдалися*» [7 IX, 271]; «*Без замішки, без сперечки / одягаймося по-купецьки / І махаймо в божу путь!*» [7 V, 126]. Виразальні функції ампліфікації зростають, якщо похідне та спільнокореневе з твірним дієслово вжиті в одному реченні: «*Хто в тій мандрівці якмога / Волі, любові зазнав, / Того щаслива дорога, / Той по добру мандрував*» [7 III, 252].

Художньо трансформовані абстракти-новотвори з яскравим емоційним забарвленням поповнюють систему виразально-зображальних засобів художнього стилю. Франкові неологізми – це слова, які творилися від українських основ за українськими словотвірними моделями: «*В дождиданці з днини на днину / Ліниво повзуть мої дні*» [7 VIII, 165]; «*Як в ясний день, ледве четверта гряде, / Вже перед касов штовханка і крик...*» [7 XIII, 182]; «*Таж бог, що хлопця сотворив і дівку, / Сей час же дав і найкращу сказівку: / Бо сам ізвів до купи їх*» [7 XIII, 301]. Зображальна цінність цих неолексем полягає і в тому, що вони розширюють словотворчі можливості мови, урізноманітнюють слововживання, допомагають досягти виняткової гнучкості фрази.

Чільне місце в ідіостилі письменника займає функціонально увиразнена діалектна лексика. Франко органічно мислив діалектом, який ставав неповторною ознакою його творчості. Гадаємо, що він цілком осмислено звертався до тогочасної мови простого люду, вводив її у прозу й поезію. Лексичні діалектні елементи аналізованого словотвірного типу трапляються у його текстах доволі часто: «*...та лиш луна двічі й тричі їй відповідала, / Що там від веж мітових відбивалася водно гомінка*» [7 XIII, 139]; «*Корба закрутилась, балаканка урвалася, і довгу хвилю Герман не бачив нічого, окрім одностайних розмахів корби*» [7 XIV, 415]; «*Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, – тож мовчки відвернувся і пішов назад у свій бік*» [7 XVI, 127]; «*Під час тої не дуже приємної балаканки Гаспарда сиділа німа й бліда*» [7 XXV, 358]; «*Весь той труд, що досі / Зазнав він, був нічим супроти сеї / Вандрівки*» [7 I, 280]; «*Ось де важкої вандрівки кінець*» [7 XII, 686]; «*Адже в вандрівці дівча все на злюю заражене славу...*» [7 XIII, 160]; «*Задля сеї несподіваної, хоч, зрештою, зовсім природної, притичини приходилось патерові змінювати й увесь план його побожної вандрівки*» [7 XVI, 277]; «*Лисенята Міцько й Міна / Повлазили на коліна – / Живо гутірка пішла*» [7 IV, 91]; «*Та не їй зо мною пертись / І на гутірку ставать*» [7 V, 14]; «*Гей, а що там, заволоки, / Скрипите, мов ті сороки? / Про що гутірка зайшла?*» [7 V, 108]; «*...іншими командувать не можу, / Лиш потребу сам провідника, / І що мені не в супірку вступати / З мужами, що мене перевищують / Під кождим оглядом і роблять честь мені*»

[7 VI, 289]; «Коли ж по свому давньому звичаю / Захочеш улизнуть, покликаться / На **говірку** народну та на сплетні, / Я пригвожджу тебе ось тут на місці» [7 VII, 45]; «Швидко хвиля втіх минає та в **ожиданці** повзе» [7 XI, 51]; «Очевидно, **примівка** муляра вразила його в саме болюче місце: він був з хлопського роду і тепер, ставши «паном підмайстром», дуже стидався свого походження» [7 XV, 60].

Наполягаючи на тому, що кожен поет має вносити індивідуальне «я», у зміст і мову твору, Франко обстоював право автора використовувати, в міру потреби, діалектні слова, щоб мова загалом відбивала реальність. Для відтворення місцевого колориту, для типізації мови героїв, для збагачення мови лексичні і семантичні діалектизми письменник використовував упродовж усього життя. У нашій вибірці трапляються доволі колоритні словоформи (наприклад, **передирка**, **воячка**), які надають поетичному мовленню розмовності, динамізму, неповторного звучання: «Але його і пана доктора чекала ще дуже немила **передирка** на Сторожівщині» [7 XV, 47]; «Раз їхав він з військом кудись на **воячку**...» [7 XIII, 89]. Зазначені похідні самою своєю семантикою вказують на експресію, тож і виконують відповідну стилістичну функцію у творі.

Поетичні та прозові рядки Івана Франка вражають нас звичною і на перший погляд буденною лексикою, простотою вислову думки. Це загально-вживана лексика, яку поет уміло використовував за створення неперевершених поетичних образів. Стилiстично нейтральні слова Франко широко вживав у метафоричному значенні. Це конкретизує текст, створюючи цілісний поетичний образ: «Щоб під засів свій **згноїти** / Мого духу перелога, / Ти тачками **гною-лайки** / Обметав мене якмога» [7 XIII, 478]. До такої прикладки-порівняння митець вдається з метою увиразнення зображуваного явища, стану. Слово **гної** – нейтральне в стилістичному відношенні, але в мові персонажа воно набуває виразного емоційно зниженого забарвлення і сприймається як просторічно-лайливе. Порівняльний зворот викликає відповідні уявлення, що породжує асоціативний ефект.

В іншому прикладі слово **варка** вжите в іронічному плані, у мові персонажа. Іронія визначається ідейним спрямуванням самого діалогу. У звертанні до поета герой каже: «А обібравсь ти за поета, / То й командуй поезією. / Чого нам треба, знаєш сам: / Як пить, то вже міцнее пиво, – / Тож і берись до **варки** живо» [7 XIII, 187].

Не менш експресивними у Франкових текстах є й фразеологічні одиниці, які містять народно-розмовні форми: «Він забрав свої манатки / І дав драла **без оглядки**, / Почвалав, куди видать» [7 V, 136]; «Ха-ха-ха! Се що за ляля / Так **без оглядки** вбігає?» [7 X, 310].

Орфографія деяких ужитих письменником іменників відрізняється від кодифікованої, що не заважає сприймати їх природно та відзначити їхню роль у створенні відповідного колориту: «Скажіть, що мусите ще приладити коні для **прогулки**» [7 XXV, 31]; «На се Вірочка відповіла оповіданням про нинішні **запросини на прогулку**» [7 XXV, 32]. Ритмічна інтонаційна виразність вис-

лову підсилюється повтором, що сприяє розкриттю трагічного стану героя: «П'ятнадцять літ, як того Юду, / гонили мя без пристанівку / Из голодівки в голодівку» [7 I, 193].

Висновки. Поетична мова Івана Франка багата мовними й стилістичними засобами. Дослідження мовних явищ у творах письменника має важливе значення для розвитку поетичного стилю й української літературної мови загалом. Віддієслівні субстантиви зі значенням дії/процесу і стану широко представлені в художніх текстах І. Франка. Серед них – слова загального вжитку, деривати з певним стилістичним забарвленням, похідні обмеженого вживання, індивідуально-авторські іменники. Девербативи і прийоми їхнього використання автором з різною стилістичною настановою виразніше розкривають смислове навантаження тексту.

Перспективу дослідження пов'язуємо з вивченням закономірностей творення та функціонування у Франковій поезії та прозі похідних із суфіксом -н(и), дослідженням їхньої ролі в увиразненні специфіки авторського мовомислення.

Література

1. Грещук В. Поетична творчість Івана Франка і розвиток лексики української мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. / В. Грещук // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали Міжнар. наук. конференції. Львів, 25–27 вересня 1996. – Львів, 1998. – С. 686–690.
2. Ковалик І., Ощипко І., Грещук В. Лексика поетичних творів Івана Франка / І. Ковалик, І. Ощипко, В. Грещук. – Львів, 1990. – 264 с.
3. Коновалова О. Конструктивний синтаксис Івана Франка як об'єкт лінгвостилістичної інтерпретації / О. Коновалова // Проблеми гуманітарних наук : наукові записки ДДПУ імені І. Франка. – Дрогобич, 2009. – Вип. 24. Філологія. – 191 с. – С. 103–117.
4. Олексенко В. Словотвірні категорії іменника / В. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2005. – 336 с.
5. Полюга Л. Слово у поетичному тексті Івана Франка / Л. Полюга. – К., 1977. – 165 с.
6. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР ; Інститут мовознавства ; за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
7. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко // АН УРСР ; Ін-т л-ри імені Т.Г. Шевченка ; редкол.: Є. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
8. Ціхоцький І. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації) / І. Ціхоцький. – Львів, 2006. – 280 с.

References

1. Greshchuk, V. (1998). Poetychna tvorchist Ivana Franka i rozvytok leksyky ukrainskoi movy kintsia XIX – pochatku XX st. [Poetic creativity of Ivan Franko and the development of the vocabulary of the Ukrainian language at the end of the XIX – early XX centuries]. *«Ivan Franko – pysmennyk, myslytel, hromadianyn»: materialy mizhnar. nauk.*

konferentsii – «Ivan Franko – writer, thinker, citizen»: Proceeding of the International Science Conferences. (pp. 686–690). Lviv [in Ukrainian].

2. Kovalyk, I., Oshchypko, I., & Greshchuk, V. (1990). *Leksyka poetychnykh tvoriv Ivana Franka [The vocabulary of poetry by Ivan Franko]*. Lviv [in Ukrainian].

3. Konovalova, O. (2009). Konstruktyvnyi syntaksys Ivana Franka yak ob'ekt linhvostylistychnoi interpretatsii [The constructive syntax of Ivan Franko as an object of linguistic-stylistic interpretation]. *Problemy humanitarnykh nauk: Naukovi zapysky DDPU imeni I. Franka – Problems of the humanities: Scientific notes of the Ivan Franko DSPU*, 24, 103–117 [in Ukrainian].

4. Oleksenko, V. (2005). *Slovotvirni katehorii imennyka [Word-building categories of the noun]*. Kherson: Ailant [in Ukrainian].

5. Poliuha, L. (1977). *Slovo u poetychnomu teksti Ivana Franka [The word in the poetic text of Ivan Franko]*. Kyiv [in Ukrainian].

6. Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]* (Vols. 1–11). Kyiv: Science opinion [in Ukrainian].

7. Franko, I. (1976–1986). *Zibrannia tvoriv [Collected works]* (Vols. 1–50). Kyiv: Science opinion [in Ukrainian].

8. Tsikhotskyi, I. (2006). *Mova prozy Ivana Franka (stylistychni novatsii) [The language of Ivan Franko's prose (stylistic innovations)]*. Lviv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.11.2017 р.